

Архівно-слідча справа краєзнавця, музейного діяча та археолога

Теодосія Мовчанівського

Ольга Скус

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,
м. Умань*

Політичні репресії у 1937–1938 рр. відбулися у масштабних розмірах і торкнулися усіх прошарків суспільства. Вже не одне десятиліття тривають історичні дослідження з метою об'єктивного висвітлення трагічних сторінок нашого минулого. Значний доробок із даної проблеми напрацювали Ю. Шаповал [1], В. Марочко і Г. Хілліг [2], О. Бажан [3] та багато інших вітчизняних учених. На сучасному етапі доступність українських архівів та застосування принципів історизму й методу персоніфікації надає можливість вивчення усіх складових функціонування репресивно-каральної системи та виявлення і донесення до широкого загалу імен невинно убієнних. У Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) України зберігається архівно-слідча справа археолога і краєзнавця Теодосія Миколайовича Мовчанівського (1899–1938) [4], ознайомлення з якою засвідчує цинічний механізм фальшування обвинувачень проти співробітників Інституту історії матеріальної культури ВУАН (нині – Інститут археології Національної академії наук України).

Т. Мовчанівський народився в с. Берестівець на Уманщині у родині священика. Після закінчення Одеської духовної семінарії вчителював, досліджував археологічні пам'ятки, популяризував історію рідного краю, створював сільський та краєзнавчий музеї [5]. З дружиною Лідією Нефьодовою виховував двох синів – Георгія та Володимира. Від початку 1930-х рр. Т. Мовчанівський працював у системі ВУАН. Був одним із провідних наукових співробітників Всеукраїнського археологічного комітету при історико-філологічному відділенні ВУАН, виконував обов'язки вченого секретаря та очолював відділ слов'янської давньоруської археології

Інституту історії матеріальної культури ВУАН [6]. У той час співробітники Інституту під керівництвом директорів Ф. Козубовського (1934–1936) та М. Ячменьова (1936–1938) проводили археологічні та етнографічно-фольклорні дослідження з превалюючим напрямом комплексного вивчення палеолітичних пам'яток на р. Десні, поселень трипільської культури, курганів доби мідного та бронзового віків, скіфського часу, античного міста Ольвія, а також давньоруського Києва [7].

Т. Мовчанівському висунули звинувачення 4 лютого 1938 р. за ст. 54-8, 54-11 КК УРСР у причетності до антирадянської націоналістичної організації, яка ніби то діяла в Інституті історії матеріальної культури ВУАН. Підставою для притягнення Т. Мовчанівського до кримінальної відповідальності стали залучені до справи у вигляді виписок свідчення арештованих за іншими справами і розстріляних у 1937 р. співробітників Інституту історії матеріальної культури К. Коршака, С. Магури та М. Сугака. Йшлося про те, що Т. Мовчанівський разом з ними був членом «антирадянської організації», якою «керував» директор Інституту Ф. Козубовський. Зокрема, оперуповноважений IV відділу КОУ НКВС УРСР сержант Держбезпеки Лимар зазначав, що Т. Мовчанівський «є активним учасником підпільної діючої антирадянської націоналістичної організації, що має головне завдання повалення радянської влади на Україні і встановлення фашистського ладу, а також здійснював шкідницьку діяльність в галузі науки в Інституті історії матеріальної культури УАН» [8]. 17 лютого 1938 р. його заарештували і утримували в Лук'янівській в'язниці м. Києва. На першому допиті, що відбувся після двох місяців ув'язнення і ймовірно, катувань, Т. Мовчанівський визнав себе учасником неіснуючої організації, до якої був «залучений у 1934 р. колишнім директором Інституту історії матеріальної культури Козубовським Федором Андрійовичем» [9]. З протоколу стає відомо про їхнє знайомство в 1929 р. під час відвідин Ф. Козубовським, в якості представника наркомату освіти УСРР, Бердичівського музею, завідувачем якого на той час працював Т. Мовчанівський. У 1933 р.

Ф. Козубовський очолив новостворений Інститут історії матеріальної культури УАН і запросив на роботу до Києва Т. Мовчанівського.

У протоколі допиту значне місце займають пояснення Т. Мовчанівського про його повну підтримку антирадянських висловлювань Ф. Козубовського стосовно недооцінювання наукових співробітників партією та урядом. Також йдеться про «діяльність в Інституті підпільної антирадянської націоналістичної організації, цілі і завдання якої зводяться до групування старих українських кадрів, підривної шкідницької діяльності на культурному фронті з подальшою метою здійснити повстання проти радянської влади на Україні». Визнавав Т. Мовчанівський й те, що погодився стати членом цієї «організації» та «включився у здійснення підривної шкідницької діяльності і з цією ж метою залучив старшого наукового співробітника Інституту Петрова Віктора» [9, арк. 12]. На питання слідчого щодо конкретної діяльності, відповідь арештованого містила інформацію про те, що він разом із співробітниками Інституту К. Коршаком, С. Магурою та М. Сугаком спрямовували роботу установи на вивчення «іноземної культури колонізаторів» та ігнорували дослідження «місцевого населення». Йшлося про ніби то значні витрати Інституту на тривалі дослідження грецької колонії Ольвії і залишення поза увагою цінних пам'яток скіфського городища. Влада звинувачувала науковців у намаганні довести залежність розвитку «місцевої культури від культури колонізаторів», тобто позитивний вплив останньої. У більшовицькій ідеології зазначене трактувалося як «одобрення інтервенції». Наступна цитата узагальненого характеру з протоколу допиту Т. Мовчанівського є типовим ідеологічним кліше, надиктованим слідчим. Для переконання наведемо її повністю: «За своєю суттю наша шкідницька діяльність в Інституті була розрахована на збереження старих буржуазних методів і націоналістичного змісту в науці шляхом ігнорування та протидії марксистським методом радянської науки, шляхом направлення наукової тематики від проблем соціалістичного будівництва до реставрації буржуазної капіталістичної науки з посиланнями на праці махрових буржуазних

націоналістів (Антоновича, Грушевського, Данилевича, Макаренка, Вовка і Яворського)» [9, арк. 14]. Тобто спостерігається віддзеркалення у відповідях арештованого тих аспектів агресивної політики, що втілювала в життя більшовицька влада у 1930-х рр.

Обвинувачений за ст.ст. 54-7 і 54-11 КК УРСР Т. Мовчанівський визнав себе винним. Згідно з постановою трійки КОУ НКВС УРСР від 8 травня 1938 р. Т. Мовчанівського розстріляно [10]. 12 травня 1971 р. постановою Президії Київського обласного суду реабілітовано. Клопотання про перегляд справи безпідставно засудженого краєзнавця, музейного діяча та археолога Т. Мовчанівського ініціював заступник головного редактора Української радянської енциклопедії доктор історичних наук, професор І. Компанієць. З огляду на нечуваний терор і репресії проти власного народу, скоєні радянською каральною системою у минулому столітті, дослідники трагічної історії покликані максимально розкрити її сторінки перед широкою громадськістю.

Джерела:

1. Шаповал Ю. Україна ХХ ст. : особи та події в контексті важкої історії. Київ, 2001. 560 с.
2. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ, 2003. 302 с.
3. Бажан О. Вертикаль терору: діяльність Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи НКВС у 1937–1938 роках. Наукові записки НаУКМА. 2016. Т. 182. Історичні науки. С. 41–48.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 263. Спр. 58044 [Дело № 817 по обвинению Молчановского Феодосия Николаевича в преступлениях предусмотренных ст., ст. 54-8, 54-11. Т. 1]. 88 арк.
5. Постаті землі бердичівської. Мовчанівський Теодосій Миколайович. URL :

<http://berdychiv.in.ua/%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%>.

6. Скрипник П.І. Мовчанівський Тодось Миколайович. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2010. Т. 7 : Мі-О. С. 10–11.*

7. Юркова О.В. Інститут історії матеріальної культури АН УСРР. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2005. Т. 3 : Е-Й. С. 488.*

8. Постанова про притягнення Т.М. Молчанівського в якості обвинуваченого у злочинах, передбачених ст.ст. 54-7 і 54-11 КК УРСР // ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58044. Арк. 7.

9. Протокол допиту обвинуваченого Т.М. Молчанівського [22 квітня 1938 р.] // ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58044. Арк. 10–16.

10. Витяг з протоколу № 223 засідання трійки КОУ НКВС УРСР від 8 травня 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58044. Арк. 29.

38-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)» (4.12.2020, Харків) **Архівно-слідча справа краєзнавця, музейного діяча та археолога Теодосія Мовчанівського**

<http://tronkocentr.karazin.ua/38-a-mizhnarodna-kraieznavcha-konferentsiia-molodykh-uchenykh/>